

Planetariefonden – pengar med historia *av Dan Kiselman*

Lönar det sig i längden att lägga ner ett planetarium? Dan Kiselman berättar en underlig historia.

Stockholmsutställningen 1930 är främst känd för att ha introducerat funktionalismen. Men den kom också att få betydelse för astronomi och rymdfart ända in i våra dagar.

En av utställningens attraktioner var nämligen ett planetarium. Projektorn, en Zeiss Modell II, monterades i en kupol och kunde där projicera stjärnhimlen så som den ter sig vid olika platser och tidpunkter och därtill planeterna, solen och månen. (Kupolen låg på vad som nu är parkeringsplats utanför Villa Källhagen.) Efter utställningens slut lyckades Svenska astronomiska sällskapets sekreterare N. V. E. Nordenmark utverka att sällskapet fick den dyrbara planetarieprojektorn och byggnaden. Visningar i sällskapets regi fortsatte på det gamla utställningsområdet, men detta var inte längre en särskilt publikdragande plats.

Man sökte få anläggningen inhyst inne på Skansen, men det lyckades inte. Istället uppfördes en kupol utanför Hazeliussporten. I Johan Kärnfelts bok *Till stjärnorna* kan man läsa om gräl om planetarieföreställningarnas bristande kvalitet och om hur den svikande publiken tillsammans med den ruttnande kupolen ledde till att planetarieverksamheten i Stockholm avslutades.

I Göteborg var intresset större. På Liseberg uppfördes en planetariekupol (vilket förklarar varför den nuvarande Lisebergsteatern har den form den har) och sällskapet hyrde nu ut sin planetarieprojektor hit. Planetariet invigdes 27 maj 1944. Det blev dock inte långlivat.

I Tyskland hade planetarietillverkningen avbrutits i och med andra världskriget när Zeiss övergick till att tillverka krigsmateriel. Fabrikerna blev förstås utsatta för bombfall och anläggningen i Jena ockuperad av Sovjetunionen. Det betydde att när kemisten, industrimannen och donatorn John Motley Morehead III efter kriget sökte en projektor till det planetarium han ämnade bekosta i North Carolina fanns inga nya att få. Men i Sverige – där Morehead varit ambassadör – hittade han en. Projektorn på Liseberg erbjöd han sig att köpa, till ett bra pris, och sällskapet sålde gärna. Man fick dock betala Liseberg ett betydande belopp för att lösa hyresavtalet.

Sky & Telescope meddelar i en notis att ångaren Bloomington sent i november 1947 angjort hamnen i Baltimore med sin värdefulla projektorlast. Detta var en anmärkningsvärd astronomisk händelse i den nya världen. Projektorn installerades i den nya planetariebygg-

FOTO: TEKNISKA MUSEET

FOTO: GUSTAF W. SON. CRONQUIST/STOCKHOLMS STADS MUSEUM

Stockholmsutställningen från luften.

FOTO: BUKOWSKIS MARKET

Kaffekoppar gjordes av Rörstrand för att fira utställningen.

FOTO: NASA

Den uppgraderade projektorn från Stockholmsutställningen vid Morehead Planetarium i bakgrunden. Sittande med slips astronauterna till vänster Wally Schirra och till höger Scott Carpenter.

naden i Chapel Hill, där University of North Carolina ligger, av den svenske ingenjör som monterat den i Göteborg. Det var den fjärde och sista anhalten för denna projektor.

Morehead Planetarium betjänade inte bara den amerikanska söderns studenter och allmänhet. Stockholmsprojektorn togs nämligen i bruk vid utbildningen av de amerikanska astronauterna i Mercury-, Gemini- och Apolloprogrammen. Under den konstgjorda stjärnhimlen tränade de astronomisk navigation. För Apollo var detta kritiskt, eftersom navigationssystemet fordrade mätningar medelst sextant av vinkelavstånd mellan sol, jord, måne och stjärnor. Det gällde för astronauterna att snabbt och utan misstag kunna identifiera de 37 utvalda navigationsstjärnorna.

Projektorn uppgraderades flera gånger, men byttes slutligen ut mot en helt ny Zeissprojektor (Modell VI). Den 21 februari 1969 användes Stockholmsprojektorn för en sista övnings-session med Neil Armstrong och Apollo 11-besättningarna. (Månlandningen hade tre besättningar: ordinarie, backup och support.)

Planetarieprojektorn har tjänat ut, men det gäller inte vinsten från försäljning som uppgick till 167 056 kr. Svenska astronomiska sällskapet fonderade denna, och Planetariefonden, som senare organiserades som en stiftelse, har därefter kunnat dela ut sin avkastning till astronomiska ändamål. Det gör den fortfarande. Bidrag till amatörastronomiska eller populärastronomiska projekt kan sökas på sällskapets adress www.astronomiska.se med deadline den 1 september varje år. ★

DAN KISELMAN är sekreterare i Svenska Astronomiska Sällskapet.

Sök medel från Svenska astronomiska sällskapets planetariefond!

Projekt som syftar till att popularisera astronomi eller utveckla amatörverksamhet kan få stöd. Regler: **1.** Ansökningar ska göras på ohäftade papper och postas till: Svenska astronomiska sällskapet, Albanova, 106 91 Stockholm. **2.** De måste ha inkommit senast 1 september 2015 för att komma ifråga. **3.** Medel från planetariefonden kommer även i år att förbehållas Svenska astronomiska sällskapets medlemmar och lokalavdelningar. Beslut om bidrag tas av Svenska astronomiska sällskapets styrelse i början av oktober. Frågor till Dan Kiselman, dan@astro.su.se, eller se www.astronomiska.se

